

6. Наумкіна О. А. Нелінійне мислення в сучасному швидкоплинному світі. Філософія науки: традиції та інновації. Київ. 2015, № 2 (12), С. 13–18.

7. Олексюк О. М. Розвиток духовного потенціалу особистості у постнекласичній мистецькій освіті: монографія. Київ.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ. 2019. 268 с.

8. Олексюк О. М. Синергетична парадигма й модернізація змісту мистецької освіти. Наука і вища освіта в Україні : міра взаємодії. Київ. 2008. С. 123–130.

9. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. (Ю. А. Данилов, пер.). Москва: Прогресс. 1986. С. 193–230.

10. Саух П. Експлікативні зміни освітньої парадигми у контексті трансформації науки. Шлях освіти. Київ. 2007. № 1. С. 2–7.

11. Ястребова М. Н. Формирование эстетического идеала и искусства. М.: Наука, 1976. 295 с.

REFERENCES

1. Goncharenko, S. V. (2012). *Formuvannya nelineynoho (synerhetychnoho) myslennya uchniv*. [Formation of nonlinear (synergistic) thinking of students]. Kyiv.

2. Humeniuk, A. M. (2015). *Nelineynist' yak kontseptual'na ideya suchasnoyi filosofiyi osvity*. [Nonlinearity as a conceptual idea of modern philosophy of education]. Kyiv.

3. Kagan, M. S. (b.g.) *Synerhetyka y kul'turolohyya*. [Synergetics and culturology]. URL: <http://spkurdyumov.ru/art/sinergetika-i-kulturologiya>

4. Kurovskaya, Yu. G. (2015). *Kohnytyvno-lynhvystycheskyy ynstrumentaryy analiza pedahohycheskoho dyskursu*. [Cognitive-linguistic tools of analysis of pedagogical discourse]. Kyiv.

5. Mdivani, T. (2019). *Formy reprezentatsyy nelynyynosti v muzyke vtoroy polovyny KHKH veka*. [Forms of representation of nonlinearity in the music of the second half of the twentieth century]. Kyiv.

6. Naumkina, O. A. (2015). *Nelineynne myslennya v suchasnomu shvydkoplynnomu sviti*. [Nonlinear thinking in the modern fleeting world]. Kyiv.

7. Oleksyuk, O. M. (2019). *Rozvytok dukhovnoho potentsialu osobystosti u postneklasychniy mystets'kiy osviti*. [Development of spiritual potential of personality in post-non-classical art education] Kyiv.

8. Oleksyuk, O. M. (2008). *Synerhetychna paradyhma y modernizatsiya zmistu mystets'koyi osvity*. [Synergetic paradigm and modernization of the content of art education]. Kyiv.

9. Prigogine, I., Stengers, I. (1986). *Poryadok yz khaosa: Novyy dyaloh cheloveka s pryrodoy*. [Order from chaos: A new dialogue between man and nature]. Moscow.

10. Saukh, P. (2007). *Eksplikatyvni zminy osvitynoyi paradyhmy u konteksti transformatsiyi nauky*. [Explicit changes in the educational paradigm in the context of science transformation]. Kyiv.

11. Yastrebova, M. N. (1976). *Formyrovanye esteticheskoho ydeala y yskusstva*. [Formation of the aesthetic ideal and art]. Moscow.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

ОЛЕКСЮК Ольга Миколаївна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри музикознавства та музичної освіти Інституту мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка.

Наукові інтереси: теорія і методика музично-педагогічної освіти.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

OLEKSIUK Olga Mukolaivna – Doctor of Pedagogical Sciences, Head of Chair of Musicology and Music Education, Borys Grinchenko Kyiv University.

Circle of scientific interests: theory and methods of music and pedagogical education.

Стаття надійшла до редакції 17.07.2020 р.

УДК 37 (091) «18/19»

DOI: 10.36550/2415-7988-2020-1-189-44-48

ОКОЛЬНИЧА Тетяна Володимирівна –

доктор педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка

ORCID: <https://orcid.org/000-0003-3740-2495>

e-mail: t.vladimirovna.75@ukr.net

**ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ОТРОЦЬКОГО ВІКУ (7–14 РОКІВ) ЗА ЕТНОГРАФІЧНИМИ
ДЖЕРЕЛАМИ XIX – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XX СТОЛІТТЯ**

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Народна педагогіка формувалась упродовж багатьох століть. Однак, її вивчення та письмова фіксація починається з розвитком етнографії. У XIX ст. поглиблюється інтерес європейських учених до історії виникнення та генези

слов'янських народів, в етнографічній науці виникає їх поділ на східних, західних та південних. Східнослов'янську групу вчені репрезентують українцями, білорусами, росіянами. Тоді ж виникає окрема галузь етнографії – східнослов'янська етнографія, об'єктом вивчення якої стала народна

філософія та життєдіяльність українців, білорусів, росіян.

XIX – перша чверть XX ст. характеризується суттєвим поглибленням уявлень про предметну сферу етнографічних пошуків, розширенням територіальних меж досліджень, подальшим удосконаленням методів збирання й опрацювання етнографічного матеріалу, у якому зафіксований народно-педагогічний досвід виховання дітей та молоді.

В історико-педагогічній науці східнослов'янська педагогіка як цілісне окреме явище в площині етнографії XIX – першої чверті XX ст. не була темою спеціального наукового дослідження. Існує достатня кількість досліджень, у яких науковці зверталися до вивчення розвитку педагогічної науки, спадщини видатних педагогів, розвитку шкільництва, але недостатньо уваги приділяли народному досвіду виховання дітей та молоді, хоча близько 90 % українців, білорусів, росіян було зайнято сільським господарством, їхні діти ніколи не навчалися в школі, а виховувалися за традиціями народної педагогіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історико-педагогічній науці лише частково звернено увагу на вивчення східнослов'янської педагогіки в дослідженнях етнографів.

З-поміж українських істориків педагогіки, об'єктом дослідження яких була народна педагогіка, виділяємо Є. Сявавко, яка у монографії «Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку» (1974) першою наголосила на важливості етнографічних джерел для вивчення історії народного виховання.

Досліджуючи народну педагогіку українців на основі етнографічних та фольклорних матеріалів, Н. Жмуд приділяє увагу дитині як архетипу етнічної культури XIX – початку XX ст. (2003, 2008).

Спеціальним об'єктом дослідження став процес виховання дітей давніх східних слов'ян у монографії О. Радул «Виховання дітей в процесі життєдіяльності давніх східних слов'ян (VI–XIII ст.)» (2013).

Окремі питання виховання дітей у східнослов'янських народів розглядаються в дисертаційних дослідженнях. У роботах українських учених І. Щербак «Діти в обрядах та віруваннях українців XIX – початку XX ст. (статевіковий аспект традиційної культури)» (2004), Н. Побірченко «Педагогічна й наукова просвітницька

діяльність громад у контексті сучасного руху Наддніпрянської України (другої половини XIX – початку XX століття)» (2001); російської дослідниці Л. Юди «Этнопедагогические традиции воспитания на Украине во II половине XIX – начале XX веков» (1994); білоруського науковця С. Шабельцева «Семейное воспитание украинцев и белорусов (XIX – первая половина XX вв.)» (2005), вивчаються окремі аспекти народної педагогіки. У цих дослідженнях науковці частково звертаються до вивчення етнографічних джерел.

Мета статті – на основі аналізу етнографічних джерел XIX – першої чверті XX ст. охарактеризувати особливості виховання дитини з 7 до 14 років у східнослов'янській педагогіці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Віковий період з 7 до 14 років – підлітковий або отроцький – безпосередньо пов'язаний із залученням дітей в активне соціально-господарське життя сім'ї, родини, сільської громади у цілому.

Цей період життя східнослов'янської дитини найбільше висвітлено в етнографічних матеріалах XIX – першої чверті XX ст. Життєдіяльність дитини отроцького віку та способи її виховання потрапляють до поля зору етнографів першої половини XIX ст. Н. Анімелле, П. Кіреєвського, М. Макарова, М. Максимовича, А. Машкіна, І. Сахарова, І. Снегір'ова, А. Терещенка.

У другій половині XIX ст. особливості життя дитини від 7 до 14 років вивчали етнографи А. Афанасьєв, О. Афанасьєв-Чужбинський, І. Бессараба, В. Демич, М. Дерлиця, В. Добровольський, М. Довнар-Запольський, О. Єфіменко, М. Забелін, І. Зарецький, М. Зубрицький, А. Штольберг, Н. Яковлева, В. Ястребов, Х. Ящуржинський та ін.

У першій чверті XX ст. життя та побут отроків досліджували етнографи І. Абрамов, І. Беньківський, Г. Виноградов, Ф. Вовк, П. Понятенко, П. Рибніков, А. Онищук, В. Охримович, Ф. Савченко, В. Тенишев, Г. Фомін, П. Шейн, А. Шереметьєв та ін.

Важливість семирічного віку в житті дитини, як перехідного періоду в підготовці до дорослого життя, засвідчують записи уявлень про семилітніх богатирів, які зветься близнюками або просто «семилітками», зроблені у XIX ст. етнографами [5; 7], на основі яких можна зробити деякі узагальнення щодо цього образу: 1) місцем

їхнього проживання після виповнення 7 років ставав чудернацький острів чи гора; 2) вони володіли неабиякою; казковою силою; 3) уникали людського ока, за порушення людиною цього табу могли бути покарання – неврожай, стихійне лихо тощо.

В етнографічних записах зроблених у другій половині XIX ст. спостерігаємо тенденцію до ототожнення, персоніфікації семилітніх дітей (насамперед, чоловічої статі) з демонічною істотою або ж віщуном-упирем з «большою, как у взрослого, головой, с длинными ногами и очень выразительными глазами – он не мог ходить», який з 7 років почав передбачувати, щоправда, тільки зранку (у народному хронотопі цей час мав особливу сакральну силу) [1].

На підставі досліджень етнографів XIX – першої чверті XX ст. можна виділити такі ключові моменти феномену семилітніх дітей у східнослов'янській педагогіці:

1. Експлікування символіки числа сім як відображення акумулятивного ряду, закріпленого за носіями обох статей – чоловічої та жіночої.

2. Семилітні діти пов'язані з сакральною сферою, їм приписували різноманітні надзвичайні здібності та властивості (наприклад, розпізнавати упирів).

3. Вони наділені даром передбачення, а також були інфернальними істотами – упирями, домовиками чи відьмами.

4. Діти 7 років були носіями особливої мудрості, вони давали дорослим поради, виручали з біди тощо.

Етнографічні записи XIX – першої чверті XX ст. [1; 7] дають підстави говорити про можливе моделювання в особі дітей віком від 7 до 14 років так званих лімінальних осіб, які пов'язані з переходом в іншу соціально-вікову групу.

М. Грушевський, аналізуючи казку про багатиря Михайлика, вважав, що вік дитини з 7 до 14 років означав «наперед пересунений термін воєнної дозрілості» [2].

Етнографи XIX – першої чверті XX ст. [3; 6] відносили дітей 7–14 років до «другої верстви», які займали окреме місце у родині і суспільстві. Це зумовлювало одне з основних завдань, що стояло перед східнослов'янським суспільством: підготувати цю верству до майбутнього продуктивного трудового життя. Уся увага і зусилля дорослих зосереджувалися на подальшому розвитку фізичних сил, поглибленні досвіду й практичних знань потрібних для майбутньої діяльності в дорослому віці.

Одним із головних індикаторів, маркерів

ступеня соціалізованості, інкорпорації дітей в соціальну структуру сільського соціуму була їхня участь у трудовій діяльності. Залучення отроків до господарсько-виробничої діяльності означало, насамперед, поступове набуття ними статусу соціально значущих членів сільської спільноти. Підтвердженням цьому є система соціовікових термінів господарського характеру на позначення важливих моментів переходу від пасивного учасника виробничого життя сім'ї до безпосереднього виконавця трудових обов'язків та повноправного члена своєї спільноти. З 7 років хлопчика називали «пастушок», «свинар», «вівчар», «чередник», «погонич», «бороноволок», «пахолок», «навощик», з 12 до 14 років – «робітнички», «плугатарі», «молотники». Найбільш поширеними найменуваннями для дівчинки були «нянька», «швачечка», «пряшечка» [5].

Особливістю трудового виховання та як наслідок, його ефективністю, було те, що діти не готувалися до майбутньої праці, а залучалися до неї органічно, поступово, через ускладнення різних видів діяльності, які чергувалися між собою. Процес включення дітей до активної трудової діяльності передбачав їхню участь у таких основних ділянках господарства: хліборобство, скотарство, бджільництво, рибальство, збиральництво, народні промисли та ремесла, хатне господарство.

Виховні процеси, спрямовані на оволодіння отроками чоловічими і жіночими видами праці, були своєрідними, майже окремими, яким властиві свої цілі, зміст, форми, організація: процес виховання хлопчиків і процес виховання дівчаток. З 7 років син потрапляв під більший вплив чоловіка, який готував його до виконання функцій годувальника сім'ї та її голови, доньок, відповідно, залучали до жіночої праці. Хлопчики з 7 років допомагали у теслярській справі, гончарстві, бджолярстві, полюванні, обробці шкіри, хутра, виготовленні дерев'яного посуду. Отроцького віку хлопчикам дозволялося самостійно боронити, орати, молотити. Дівчата допомагали у хатньому господарстві, пряли, ткали, вишивали, шили та доглядали менших дітей, згрібали сіно, збирали колоски під час жнив, допомагали в'язати снопи, смикати і тіпати (терти) льон, коноплю.

Одним із шляхів трудової соціалізації східнослов'янських дітей була їхня участь в аграрно-обрядовій сфері – важливій частині життєдіяльності, в якій виявлявся тісний зв'язок із землеробською працею. При цьому

діти були не просто об'єктом виховного впливу, а безпосередніми учасниками річного обрядового кола.

Найважливіші свята і обряди припадали на першу частину року – час сподівання на новий врожай. Діти окремими групами, насамперед, брали участь у такому важливому елементі всіх великих свят, як обхід хат – для того, щоб, за давніми уявленнями, які збереглися і в XIX ст., уберегти громаду від злих сил і повернути добрі. Як засвідчують дослідження етнографів у важливі для майбутнього врожаю періоди, навесні і влітку (зелено-троїцький період), діти брали участь у спільних обходах поля і нив [4].

Окремі обрядові дійства супроводжувалися спеціальними іграми, що сприяли вихованню в отроків особливого ставлення до праці як найважливішої потреби людини. В аграрних іграх діти східнослов'янських народів наслідували трудові функції дорослих: зорювали землю, сіяли, жали та косили, в'язали снопи і складали їх у копиці, молотили зерно і т. ін. У дослідженнях етнографів XIX – першої чверті XX ст. найбільше зафіксовано весняні та літні обрядові ігри дітей (пісні-хороводи «Кривий танець», «А ми просо сіяли», «Мак», «Льон», ігри викликання дощу, «В жнива»). Будучи розвагою, такі ігри готували дітей до трудової діяльності.

Важка землеробська праця зумовлювала надання величезного значення фізичному вихованню. Результати дослідження дозволили визначити шляхи фізичного виховання: в сім'ї (загартування, харчування), у спільноті (рухливі ігри та забави), використання народної медицини.

Як засоби загартування широко застосовувалися сили природи (повітря, вода, земля, сонце, роса тощо), які, зі свого боку, ефективно поєднувалися з раціональним харчуванням і повноцінним руховим режимом.

Дитячі рухливі ігри та забави поділялись на рухливі ігри без предметів, що пов'язані з біганням навздогін, наввипередки, пошуком, прориванням кола, перетягуванням, рухливі ігри з предметами, рухливі забави. Через рухливі ігри та забави відбувалися вироблення, акумуляція, збереження та передавання з покоління в покоління досвіду фізичного виховання.

Для забезпечення та підтримки здоров'я дітей використовувались знання народної медицини. «Лікування» здійснювали народні лікарі (баба-повитуха або місцева знахарка),

елементарні дії для лікування виконувала мати. Для боротьби з недугою використовували поєднання магічних дій та замовлянь. Зміст лікування найчастіше зводився до вигнання із організму дитини нечистої сили чи персоніфікованої хвороби. З метою вигнати хворобу з організму використовували воду, зілля, вогонь.

Згідно досліджень етнографів XIX – першої чверті XX ст., серед регуляторів соціальної поведінки східнослов'янських дітей отроцького віку велику роль відігравало моральне виховання. З'ясовано, що процес морального виховання відбувався як поступове, ступеневе оволодіння поведінковою системою, властивою для східнослов'янської культурної традиції, яка включала оволодіння дитиною знаннями, правилами, нормами і цінностями, тобто стосувалася усіх сторін її життєдіяльності та вимагала виконання одних дій і забороняла інші.

Моральне виховання спрямовувалось на формування у дітей отроцького віку: 1) ставлення до праці як діяльності, яка здатна звеличити людину, 2) гуманної взаємодії з природою, 3) почуття цінності сім'ї, поваги до старших та здійснювалось за допомогою заборон («запук»), сімейних свят, передавання моральних правил та норм поведінки через залучення до ремесел та промислів.

Механізмами дотримання правильної поведінки були заохочення (словесні: дитину хвалили, ставлячи у приклад, налаштовували на позитивне майбутнє, рідше заохочення було матеріальним) та покарання (осуд, словесні погрози, примусове виконання тих чи тих робіт, іноді «карали голодом»). Фізичне покарання застосовувалося у випадках крадіжки, брехні, злослів'я.

Висновки та перспективи подальших розвідок напрямку. Отже, мета виховання дітей отроцького віку полягала в їх залученні до активного соціально-господарського життя сім'ї, родини, сільської громади в цілому – розпочиналася активна трудова соціалізація дітей шляхом нагромадження практичного досвіду, виконання щоденних доручень і обов'язків для набуття статусу соціально значущих членів сільської спільноти, забезпечення обізнаності в певному ремеслі чи промислі.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Munroe R. H., Munroe R. Z., Shimmin H. S. Children's Work in four cultures. Determinants and Consequences. *American Anthropologist*. 376 p.
2. Okolnychyа T. Eastern stavic toys as a means

of upbringing children in ethnographic materials of 19 – first quarters of the 20 centuries. *Paradigm of knowledge*. Multidisciplinary Scientific Journal. № 4 (30). Muscat, 2018. P. 26–36.

3. Okolnycha T. V. Ethnographic studies of folk pedagogy of the eastern slavs (XIX – XX centuries). *Paradigm of knowledge*. Multidisciplinary Scientific Journal. № 5 (25). Muscat, 2017. P. 74–92.

4. Okolnycha T. V. The development of Ukrainian ethnography in the nineteenth century and its importance in the study of the eastern slavs' child world. *Innovative solutions in modern science*. № 7 (16). Dubai, 2017. P. 42–49.

5. Prof V., Kowalewsky M. Mariage among the early slavs. (Folklore, Quarterly Review of Myth, Lond., Dec. 1890). 84 p.

6. Worobec C. D. Temptress or virgin? The precarious sexual position of women in postemancipation Ukrainian peasant society. *Slavic Review*. 1990. Vol. 49. № 2. P. 227–238.

REFERENCES

1. Munroe, R. H., Munroe, R. Z., Shimmin, H. S. (1984). *Robota ditey u chotyrokh kul'turakh. Determinanty ta naslidky*. [Amerykans'kyu antropoloh. Children's Work in four cultures. Determinants and Consequences. American Anthropologist].

2. Okolnycha, T. (2018). *Skhidni slov'yans'ki ihrashky yak zasib vykhovannya ditey v etnografichnykh materialakh 19 - pershykh kvartaliv 20 st.* [Eastern stavic toys as a means of upbringing children in ethnographic materials of 19 – first quarters of the 20 centuries]. Muscat.

3. Okolnycha, T. V. (2017). *Etnografichni doslidzhennya narodnoyi pedahohiky skhidnykh slov'yan (XIX - XX st.)* [Ethnographic studies of folk

pedagogy of the eastern slavs (XIX – XX centuries)]. Muscat.

4. Okolnycha, T. V. (2017). *Rozvytok ukrayins'koyi etnografii u KHIKH stolitti ta yiyi znachennya u vyvchenni dytyachoho svitu skhidnykh slov'yan*. [The development of Ukrainian ethnography in the nineteenth century and its importance in the study of the eastern slavs' child world]. Dubai.

5. Prof, V., Kowalewsky, M. (1890). *Mariyazh sered rannikh slov'yan* [Mariage among the early slavs]. London.

6. Worobec, C. D. (1990). *Spokusnytsya chy diva? Nestandardne seksual'ne stanovyshche zhinky v postintsypatsiyi ukrayins'koho selyans'koho suspil'stva*. [Temptress or virgin? The precarious sexual position of women in postemancipation Ukrainian peasant society].

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

ОКОЛЬНИЧА Тетяна Володимирівна –

доктор педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: дослідження історико-педагогічних процесів України.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

OKOLNYCHA Tetiana Volodymyrivna –

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Management of Education of Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

Circle of scientific interests: research of the historical and pedagogical processes of Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 10.07.2020 р.

УДК 378.1 + 374.28(09)

DOI: 10.36550/2415-7988-2020-1-189-48-53

ПАВЛЕНКО Олена Олексіївна –

доктор педагогічних наук, доцент,

дійсний член Міжнародної Асоціації професорів слов'янських країн, професор кафедри соціальної роботи Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6068-2774>

e-mail: pavlenko.lutch@gmail.com

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ В СИСТЕМІ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Формування комунікативної культури майбутнього соціального працівника здійснюється в процесі професійної підготовки в системі університетської освіти. Формування і розвиток комунікативної культури

соціального працівника є необхідною умовою його становлення як професіонала. Успішне здійснення соціальним працівником своєї професійної діяльності залежить, в першу чергу, від сформованого високого рівня комунікативної культури, оскільки професійна діяльність соціального